

Maarten Doorman

Dichtbij en ver weg

Opstellen over kunst, filosofie en literatuur

2018 Prometheus Amsterdam

© 2018 Maarten Doorman

Omslagontwerp Tessa van der Waals

Foto omslag Angela Bulloch, *Night Sky*, 2010, installatieoverzicht,
courtesy De Pont Museum, foto Peter Cox

Foto auteur Joshua Rood

Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort

Zetwerk Elgraphic bv, Vlaardingen

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 3648 2

Marx in een Noors moeras

De laatste vakantie met je ouders, dat is denk ik zoiets als met pensioen gaan. Of als scheiden. Je wilt afstand doen van je verleden en dat lukt niet zonder een belangrijk deel van jezelf weg te gooien. Was het maar vast volgend jaar.

Ik was net zestien en had weinig benul van hoe ik het in het leven aan moest pakken. Enige puberale weltschmerz was mij niet vreemd en zonder twijfel voelde ik mij onbegrepen. Wat anderen nu precies van mij niet begrepen, daar had ik geen flauw idee van en waarschijnlijk begreep menigeen mij juist beter dan ik mijzelf. Maar ik zat ermee, die anderen kon het niets schelen. En al deed ik of mij dat weer niets kon schelen, ik was er niet zeker van. Zulke onzekerheid verborg ik achter een hautaine houding, voor mijn omgeving vermoedelijk even doorzichtig als ergerniswekkend.

Dat waren de omstandigheden toen er weer zo'n eindeloze vakantie voor mij lag en ik niets beter wist dan een deel ervan toch maar met mijn ouders door te brengen.

In Noorwegen.

Daar hadden ze een hut gehuurd in een schaduwrijk dal. Water schepte je uit een beekje, de wc was een hok ergens buiten – daarin een houten bank met een rond gat en een deksel tegen de stank. Aan de boomtakken hingen baarden van mos. Je verwachtte allerlei beesten, gefladder van vogels,

het gekraak van takken, maar behalve het gerinkel van het beekje was het adembenemend stil.

Ik sliep alleen in een tentje zestig meter verderop. De grond was er drassig. Dat kon niet anders want er was niet meer dan rots of moeras. Het water liep niet weg, en er was te veel schaduw om het overdag door de zon te laten verdampen. Waar het droog was kon je op de stenen bodem geen haring de grond in krijgen, het tentje stond erbij als een achtergelaten, half leeggelopen opblaasbeest. Was je met iemand anders, dan had je erom kunnen lachen.

Ondanks de bewolking en het dal werd het 's nachts niet echt donker en minieme mugjes wrongen zich door het tentgaas om een fijnmazig net van steeds gekmakender jeuk over mijn huid te spannen. Knutjes werden ze genoemd en de citronella leek ze eerder aan te trekken dan op afstand te houden. Elke nacht klonk aanhoudend zoemen, als van een oude ijskast ergens ver weg, of een tandartsboor. Ik zocht de eenzaamheid en kreeg een eerste indruk.

In die jaren was iedereen vol van maatschappelijke betrokkenheid. Ik had het ook te pakken en had een boekje over Karl Marx gelezen. Aangezien ik niet wist wat ik in de Noorse natuur moest doen, besloot ik voor we op vakantie gingen in de openbare bibliotheek *Het Kapitaal* te lenen. Die zeshonderd bladzijden, daar zou ik de tijd wel mee stukslaan. En dat lukte.

Het was na elf uur net niet licht genoeg meer om te lezen, maar ik had een petroleumlampje, dat met zijn walm de knutjes voor mijn gevoel wat op afstand hield. Zo beet ik mij vast in het fetisjkarakter van de waar en in het tweevoudige karakter van de in waren belichaamde arbeid van het rode, geplastificeerde boek, en in de beroerde omstandigheden van Engelse fabrieksarbeiders inclusief het aantal uren kinderar-

beid, totdat ik bij het krieken van de dag afgemat in slaap viel.

Overdag dwaalde ik in mijn eentje door de al te aanwezige natuur. Had ik geweten wie Wittgenstein was en hoe hij in Noorwegen de eenzaamheid had gezocht, dan had ik mijn afzondering enige allure kunnen geven. Maar ik wist niet eens wie ik zelf was. Ik graasde me wanneer het hard begon te regenen, en daarna weer 's nachts, door het proza van Marx, met de volharding van een kudde hongerige schapen. Geen voetnoot bleef onaangeraakt en ook de snijdende kritiek op Ricardo liet ik mij niet ontgaan.

Ik heb geen idee waar die volharding en die zucht tot afzondering vandaan kwamen en ik geloof dat ik me voor beide een beetje schaamde. Het sloeg nergens op. Ook nu ik bedenk hoeveel goede boeken ik nog niet gelezen heb en hoeveel meer plezier ik daarvan had kunnen hebben, is de schaamte dichtbij. Misschien timmerde ik met mijn studie van *Het Kapitaal* – want studeren mocht je het toch wel noemen – een onzichtbare ladder naar iets nieuws. Naar een toekomst die nooit de mijne werd.

Maar wanneer ik in de jaren erna soms in een debat over marxisme verzeild raakte, en dat kon in die jaren zomaar gebeuren, brachten gehaaide communisten en ervaren debaters mij niet zo snel van mijn stuk. Weliswaar voelde ik bij Marx een vage jeuk en rook ik soms zelfs even een oude geur van petroleum, alleen hadden zij vast *Het Kapitaal* niet van kaft tot kaft gelezen. Iets van mijn verlamdende puberale twijfel had ik kennelijk met dank aan de oude filosoof in het Noorse moeras achtergelaten.

In hoeverre de meerwaarde van *Het Kapitaal* voor mij nog uit iets anders bestond weet ik niet. Ik ben bang dat bovenstaande zinnen na al die jaren de enige schamele opbrengst zijn, een afnemende meeropbrengst.

Grand Hotel Afgrond op de Toverberg

Tijd en engagement bij Thomas Mann

Dat het Amsterdams Historisch Museum in 2010 het midden van zijn naam heeft geschrapt is een symptoom van ons verlies aan historisch bewustzijn. Ik ga er niet over klagen dat er geen belangstelling voor geschiedenis meer is, want dat wordt gelogenstraft door een aanhoudende stroom van prachtige boeken, historische tv-programma's en films. Maar het besef dat onze geschiedenis een bepaald verloop heeft, is na een paar decennia postmodernisme en een eeuw van vooruitgangskritiek verschrompeld. De kennelijke stuurlaaiheid van het verleden bracht opluchting, maar tegelijk onverschilligheid, desinteresse, omdat alles arbitrair wordt.

We weten heel goed dat het een illusie is om wat er in de hele wereld gebeurt als samenhangend proces te kunnen begrijpen. Toch is het gemak waarmee scholen en universiteiten voorbijgaan aan het in samenhang interpreteren van gebeurtenissen teleurstellend, om van kranten met hun hedendaags gepoeh op 'duiding' nog maar te zwijgen.

De opkomst van China, de veranderingen in het klimaat, de digitale revolutie, de worstelingen op het Afrikaanse continent, de war on terror, de grensoverschrijdende medische technologie, de rol van de kunst, vluchtelingenproblematiek, ze worden eindeloos besproken en bediscussieerd. Tegelijk zweven al dit nieuws en al die analyses en gesprekken in het

vacuüm van een tijdsbesef dat ze richtingloos maakt, en dat ze daardoor iets vrijblijvends geeft. Onlangs herlas ik *De Toverberg* van Thomas Mann en ik was verbluft over de actualiteit van deze roman van bijna een eeuw oud. Wat een meeslepende schets van een tijdsbeleving zonder ontwikkeling, en van hoe die feestelijke tijdloze tijd ten slotte wordt ingehaald door de meedogenloze, moorddadige vooruitgang van de geschiedenis.

Zoals je bij romantische landschapsschilderijen door het ontbreken van een voorgrond direct het doek in tuimelt en als op vleugels in een andere wereld wordt meegevoerd, zo ben je in *De Toverberg* al na luttele bladzijden in vreemde regionen. De hoofdpersoon, Hans Castorp, komt met een boemeltreintje in een bergdorp aan om zijn neef te bezoeken, die in een kuuroord verblijft met tuberculose. Hij is wat duizelig, en onpasselijk door het hoogteverschil, het andere klimaat, de lange reis. Het landschap is vreemd, de geluiden nieuw. Zo'n beetje het eerste wat hij in het sanatorium hoort, is een ijzelijke hoest die 'klonk als een lugubere krachteloze woeling in een brij van organische ontbinding'. Maar anders dan bij een schilderij van Caspar David Friedrich, John Constable of William Turner kun je de blik na die eerste bladzijden niet meer afwenden. Een kleine duizend pagina's houdt de schrijver je gevangen in een vaag misselijkmakend en tegelijk sprookjesachtig landschap. En net als bij die schilderijen kun je je afvragen of ze een geconcentreerde, misschien zelfs zuiverder vorm van de werkelijkheid afbeelden, of eerder een andere, ervan afgeleide realiteit beschrijven, een droomwereld, die ons laat ontsnappen aan de zorgen en het stompzinnig geblaas van alledag.

De duizeligheid van het begin gaat al snel over in de koorts waaraan iedereen in het sanatorium wel in meer of mindere

mate lijdt. Die koorts zorgt voor een nauwelijks merkbare betovering, of lichte hysterie, als je het nuchter zou bezien. Maar zulke nuchterheid is op deze hoogte en in deze omstandigheden niet zo makkelijk vol te houden, niet door de welgestelde teringlijders, niet door de prozaïsche Hans Castorp zelf, en dankzij Thomas Manns weergalozes stijl al snel niet meer door de lezer, die zich moeiteloos in de sympathieke, wat naïeve hoofdpersoon verplaatst. Castorp bezoekt er voor drie weken zijn neef met de gedachte vervolgens samen huiswaarts te keren; hij wordt er echter onmiddellijk zelf tot patiënt gemaakt. Hij zal er zeven jaar blijven.

Het sanatoriumpubliek is een naar binnen gekeerde gemeenschap. De individuen komen van alle kanten. Door het strenge regime in het kuuroord zitten ze dagelijks enkele malen bij elkaar aan tafel; ze zijn ongewild intiem met elkaar door hun gezamenlijke ziekte en de telkens dreigende, zij het altijd verzwegen dood. De verre buitenwereld wordt nooit ter sprake gebracht, kranten lijken er niet te bestaan en zodra iemand al dan niet tijdelijk verdwijnt, wordt er niet meer over hem of haar gesproken. Er heerst een vage minachting voor het 'laagland'. Die afzijdigheid mag begrijpelijk zijn in het nog televisie- en radioloze tijdperk van de jaren vlak voor de Eerste Wereldoorlog, maar de ontkenning van de wereld daar beneden is wel erg radicaal. Hoe diepgaand de bergbewoners van het laagland verschillen blijkt uit de geheel andere tijdsbeleving van de patiënten.

Dat *De Toverberg* onder veel meer een verhandeling over de tijd is, is een open deur. Wie filosofische belangstelling heeft voor het ervaren van de tijd kan zich niet tot Schopenhauer, Nietzsche, Bergson en Heidegger beperken. *De Toverberg* is een onmisbare aanvulling op de analyses van deze denkers, misschien zelfs meer nog dan Prousts *À la recherche*

du temps perdu. Niet dat Mann er voortdurend enorm wijsgerig over doet – integendeel. Zo hangt een van de gasten aan tafel, ‘het ivoorkleurige meisje Levi’, tegen de stoelleuning en ze zou op een dode lijken ‘als haar boezem niet zo heftig en metrisch op- en neergegaan was’. Dat woord ‘metrisch’ is grappig: de mechanische kloktijd wordt hier gemeten door de tuberculeuze ritmiek van de ademhaling, die voortkomt uit een duistere binnenkant vol organische ontbinding.

In de droomwereld van het kuuroord valt een woord als ‘metrisch’ meteen op, want elk normaal tijdsbesef lijkt hier afwezig. Al zijn de bewoners onderworpen aan een militair strakke dagindeling van kuren en maaltijden, die hen voortdurend op de klok moet doen kijken, tegelijk bestaat voor hen buiten die dagelijkse cyclus – en die van de week en de jaarlijkse feestdagen – nauwelijks tijd. Of beter: de tijd is meedogenloos aanwezig, maar cyclisch, als een carrousel, terwijl hij lineair vrijwel ontbreekt. Behalve Hans Castorp vertoont niemand in *De Toverberg* ook maar enige psychologische ontwikkeling. Ze mogen een – vaak fataal – ziekteverloop vertonen, verder blijven de aanwezigen zetstukken, als de paarden op een draaimolen. Er gebeurt veel in het sanatorium, maar er is geen geschiedenis. Wat een rake metafoor, bijna honderd jaar later, voor het tijdsbesef van veel hedendaagse media.

Het ontbreken van een lineaire tijd is op deze grote hoogte merkbaar aan de sneeuwbuien in augustus en de warmte op zonnige dagen in de winter. Van de opeenvolging van seizoenen kun je hier niet goed op aan. En als je wel op de seizoenen let, keren natuurlijk steeds dezelfde terug en gaat de tijd zo bekeken ook niet verder. De inmiddels geacclimatiseerde Hans Castorp legt aan zijn minder beschouwelijk aangelegde neef uit dat er geen sprake is ‘van richtingsduur, en de eeuwigheid

betekent niet “rechtdoor”, maar “in de rondte”. Waar steeds hetzelfde gebeurt, zo had Thomas Mann bij Schopenhauer gelezen, houdt de tijd eigenlijk op te bestaan. Een schitterend beeld hiervoor is de omstandigheid dat de gasten boven de loofboomgrens zitten: het eeuwige groen van de naaldbomen benadrukt nog eens dat op deze hoogte van tijd in de gewone zin geen sprake meer is.

Welnu, het is deze tijdloosheid die de bewoners van het sanatorium zo diepgaand van mensen in de gewone wereld onderscheidt. Hoewel Thomas Mann (in een brief aan Thieberger van 28 augustus 1938) ontkende dat hij ooit iets van Bergson had gelezen, zien we in *De Toverberg* het verschil tussen Bergsons mechanische tijd, de wetenschappelijk gemeten objectieve kloktijd, de voortschrijdende geschiedenis – kortom, de tijd van het laagland, en anderzijds de *durée vecue*, de geleefde tijd, zoals die subjectief ervaren wordt. De mensen op de berg leven in een droom, in een subjectieve wereld, binnen de lijst van een romantisch schilderij, zou je kunnen zeggen, al ervaren zijzelf de wereld daar beneden juist als oppervlakkig, als schijn.

Het leven op de Toverberg is decadent, althans wanneer we het als Hans Castorp beleven. Ergens noemt hij de ziekte iets feestelijks, geheel in de lijn van een van zijn mentoren, de twistzieke jezuïet Naphta, die mens-zijn aan ziek-zijn gelijk probeert te stellen. Vestdijk schrijft, in zijn mooie opstel *De zieke mens in de romanliteratuur*, dat op de Toverberg de ziekte niet alleen het leven beheerst, maar het leven zelfs schépt. In deze koortsachtige toestand wordt Castorp gevoelig voor de grote paradoxen van het leven, voor het ongezonde, voor een wereld die hij als rechtlijnig ingenieur in het laagland nooit ontdekt zou hebben. De Toverberg is daarmee tegelijk een echte bildungsroman. Castorp wordt steeds

onafhankelijker te midden van zijn leermeesters en de door hem aanvankelijk met zo veel ontzag bejegende autoriteiten; hij gaat, zo suggereert het boek, behoren tot een hogere beschaving.

Hij vertegenwoordigt zo de esthetisch-melancholieke levenshouding van de toch al niet meer zo jonge Thomas Mann, die afzijdigheid van de politiek en het actuele maatschappelijke debat propageerde, zelfs nog na de slachtpartijen van de Eerste Wereldoorlog; *Betrachtungen eines Unpolitischen* verscheen in 1918. En die in *Dood in Venetië* dood en erotiek, bederf en leven zo verleidelijk ineen had weten te vlechten. Het is het leven dat de marxistische filosoof en literatuurwetenschapper Georg Lukács trefzeker veroordeelde bij een van Thomas Manns filosofische leermeesters, Arthur Schopenhauer, die immers dagelijks in Frankfurt vorstelijk dineerde en het theater bezocht onder verkondiging van een pessimisme dat uitliep op een pleidooi voor wereldvreemd ascetisme. 'Grand Hotel Afgrond' noemde Lukács het polemisch in *Die Zerstörung der Vernunft* (1954): je boven de massa verheven voelen en koketteren met lijden en dood om zo nog extra genot te kunnen puren uit een verfijnde, decadente levenswijze.

Het dertig jaar eerder verschenen *De Toverberg* is evenwel zo omvattend dat de kritiek op zo'n levenswijze er reeds in vervat is – en misschien zelfs wel het merg van dit veelstemmige meesterwerk is. Niet omdat Lukács tot zijn eigen verbazing zelf model had gestaan voor de zojuist genoemde radicaal Naphta, maar omdat het boek tegelijk een afrekening is met die esthetische, decadente levensopvatting. Weliswaar is het verblijf boven voor Castorp niet louter een decadente vlucht voor de verantwoordelijkheden die hij in het laagland als burger heeft, want hij leert er veel en hij leert intens, zoals wij lezers er ook veel opsteken, over de tijd, de liefde,